

जनपदे आणि गणराज्ये

५.१ 'जन' आणि जनपदे

५.२ जनपद

५.२.१ भौगोलिक सीमांची आणि स्वायत्ततेची जाणीव

५.२.२ जनपदांचा विस्तार आणि विकास

५.३ गणराज्य

५.१ 'जन' आणि जनपदे

नातेसंबंधांनी बांधलेले असल्यामुळे, ज्या लोकांमध्ये आपण एक आहोत अशी भावना असे, अशा लोकांच्या समूहाला वैदिक लोक 'जन' असे म्हणत. त्यांच्या गाव-वसाहतीला 'ग्राम' असे म्हटले जाई. एकापेक्षा अधिक ग्रामे मिळून तयार झालेल्या ग्रामसंकुलात एकाच जनातील लोक असल्यामुळे ते ग्रामसंकुल त्या त्या जनांच्या नावानेच ओळखले जाई. असे असले तरी, सुरुवातीस 'जन' या घटकाच्या व्याख्येत फक्त कुल, ग्राम, गोष्ठ (गोत्र-गौळवाडा) या गोष्टींचा समावेश होता. त्यांच्या भौगोलिक सीमांचा संदर्भ निश्चित ठरलेला नव्हता.

गेल्या पाठात आपण पाहिले, सप्तसिंधुच्या पूर्वेकडील प्रदेशातून स्थलांतर करत वैदिक लोक गंगेच्या मुखाच्या प्रदेशापर्यंत पोचले. या नवीन प्रदेशात वैदिक 'जन' स्थिरावू लागले. भौगोलिक सीमासंबंधीच्या जाणीवा 'जन' या संकल्पनेशी निगडित होऊ लागल्या. या नव्या जाणीवाच्या आधारे भौगोलिक सीमांनी बांधलेली आणि स्वतःची स्वतंत्र प्रशासनयंत्रणा असलेली 'जनपदे' अस्तित्वात आली. 'जनपद' म्हणजे जनांच्या वास्तव्याचे स्थान. जनपदांमध्ये हळूहळू अधिक औपचारिक स्वरूपाची प्रशासनयंत्रणा विकसित झाली. अशा रीतीने औपचारिक प्रशासनयंत्रणा असणारी स्वतंत्र जनपदे ही प्राचीन भारतातील पहिली प्रस्थापित राज्ये होत. ऋग्वेदकाळातील वाङ्मयात उल्लेख असलेल्या सर्वच जनांचा विकास स्वतंत्र जनपदांमध्ये झाला, असे मात्र म्हणता येणार नाही.

५.२ जनपद

'जनपद' या संज्ञेचा उल्लेख प्रथम ब्राह्मणग्रंथांमध्ये आढळतो. त्यानंतर उत्तर वैदिक साहित्यात आणि त्यानंतर महाभारत-रामायण ही महाकाव्ये, जैन आणि बौद्ध ग्रंथ, यांमध्ये जनपदांचा उल्लेख वारंवार येतो. जनपदांच्या संदर्भातील भौगोलिकतेचा विचार करताना या साहित्यामध्ये भारतीय उपखंडाची विभागणी 'प्राच्य' म्हणजे पूर्व दिशेचा, 'प्रातिच्य' म्हणजे पश्चिम दिशेचा, 'उदिच्य' म्हणजे उत्तर दिशेचा, 'दक्षिण' आणि 'मध्यदेश' अशा पाच प्रदेशांमध्ये केलेली दिसते. परंतु ही विभागणी प्रामुख्याने विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील प्रदेशासंबंधीची आहे. पुराणग्रंथांमधील उल्लेखांमध्ये मात्र भौगोलिक जाणीवेचा विस्तार होऊन विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडील 'दक्षिणापथ' आणि 'अपरांत' म्हणजे कोकण या प्रदेशांचा समावेशही झालेला दिसतो.

५.२.१ भौगोलिक सीमांची आणि स्वायत्ततेची जाणीव

भौगोलिक सीमांची आणि त्यायोगे नव्याने विकसित झालेली स्वायत्ततेची स्पष्ट जाणीव, हे भारतातील प्राचीन जनपदांच्या उदयामागील प्रमुख कारण होते, हे विशेषत्वाने लक्षात घ्यायला हवे. परंतु त्यांच्यामधील सुरुवातीची प्रशासनव्यवस्था ऋग्वेदातील 'जन' या घटकाच्या प्रशासनव्यवस्थेपेक्षा फारशी वेगळी नाही. जनपदांच्या सुरुवातीच्या काळात प्रशासनाच्या संदर्भातील निर्णयप्रक्रियेत 'सभा' आणि 'समिती' या दोन संस्थांना प्रथमपासूनच सर्वोच्च स्थान होते. जनपदाच्या प्रमुखास 'राजन' असे म्हटले जाई. परंतु त्याला निवडण्याचे किंवा पदावरून हटवण्याचे अधिकार सभा आणि समितीकडे असत. मात्र प्रशासनाची ध्येयधोरणे आणि समाजाच्या संघटनासंबंधीचे संकेत, यांसारख्या गोष्टी स्थलकालानुसार बदलणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याकरता, आवश्यक बदल करता येण्याइतक्या लवचीक होत्या.

जनपदांच्या काळात एका विशिष्ट भौगोलिक परिघात अनेक पिढ्या स्थिर होत असताना, समाजाचे स्वरूप फक्त नातेसंबंधाने बांधलेला जनसमूह एवढ्यापुरतेच मर्यादित राहिला नाही. त्याबाहेरील लोकही जनपदात समाविष्ट होत गेले. जनपदांच्या सामाजिक संघटनांमध्ये सामायिकतेला महत्त्व देणाऱ्या मानसिकतेचे परिवर्तन वैयक्तिक कुटुंबाला महत्त्व देणाऱ्या मानसिकतेत होत गेले. त्याला अनुसरून कुटुंबप्रमुख आणि कुळधर्म यांचे स्थान लोकव्यवहारात महत्त्वाचे ठरले. व्यक्ती-व्यक्तींमधील आणि वेगवेगळ्या कुटुंबांमधील परस्पर सहकार्यावर आधारलेले साहचर्य हा समाजव्यवस्थेचा कणा बनला.

याच काळात जनपदाच्या संरक्षणासाठी अस्त्रशस्त्रविद्येत निपुण असणारा एक स्वतंत्र वर्ग उदयाला येऊ लागला. जनपदाचे रूपांतर राज्यसंस्थेत होण्यामध्ये या वर्गाचा वाटा मोठा आहे. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्ये आणि त्यानंतरच्या व्याकरणग्रंथांमध्ये 'जनपदिन्' या शब्दाचा उल्लेख आहे. हा शब्द अस्त्रशस्त्रविद्येत निपुण असणाऱ्या त्या वर्गाचा निर्देश करणारा आहे.

५.२.२ जनपदांचा विस्तार आणि विकास

जनपदांचा विस्तार आणि विकास तीन पद्धतींनी झालेला दिसतो.

१. एकाच कुलाचे वंशज असलेले 'जन' विकसित होऊन जनपदाचा उदय होणे. उदाहरणार्थ, मत्स्य, चेदी, गांधार, काशी, कोसल इत्यादी जनपदे.
२. अनेक कुलांचे वंशज एकत्रित होऊन जनपदाचा उदय होणे. उदाहरणार्थ, पांचाल जनपद. पांचाल जनपदामध्ये समाविष्ट झालेले पाच जन कोणते हे निश्चित सांगता येत नाही. हेमचंद्र रायचौधरी यांच्या मते क्रिवी, तुर्वश, केशी, शृंगय आणि सोमक हे जन पांचाल जनपदामध्ये समाविष्ट झाले होते. पुढे कुरु आणि पांचाल यांचा कुरु-पांचाल असा एकत्रित उल्लेख होताना दिसतो. महाभारत काळापर्यंत ऋग्वेद काळातील 'भरत' या जनाचा समाविष्ट कुरुंमध्ये होऊन ते एकरूप झालेले दिसतात, ते इतके की भरत कुळातील लोकांचा

उल्लेख कुरुंचे पूर्वज म्हणून केला जातो.

३. मोठ्या बलशाली जनपदांनी छोट्या जनपदांना जिंकून घेणे.

अधिक माहितीसाठी : प्राचीन जनपदांमधील काही जनपदांची नावे आणि त्यांचा उल्लेख करणारे प्रमुख ग्रंथ.

- प्राच्य : अंग, मगध (अथर्ववेद)
किकट (ऋग्वेद आणि अथर्ववेद)
पुण्ड्र (महाभारत)
- प्रातिच्य : अनु, अलिन, भलाण, द्रुह्यु, परशु, पख्त, पुरु, तुर्वश, यदु (ऋग्वेद)
गांधार (ऋग्वेद आणि अथर्ववेद)
शाल्व (महाभारत)
- उदिच्य : क्रिवि, वैकर्ण (ऋग्वेद)
बाल्हिक (अथर्ववेद)
- दक्षिण : आंध्र (महाभारत)
पुलिंद (सम्राट अशोकाचे लेख)
- मध्यदेश : अज, चेदि, भरत, मत्स्य, शिगू, तृत्सु, उशिनर, यक्षु (ऋग्वेद)
कुरु, शृंगय (ऋग्वेद आणि अथर्ववेद)

५.३ गणराज्य

उत्तर वैदिक काळातील साहित्य, जैन आणि बौद्ध साहित्य यांच्या आधारे जनपदे ही अधिकतर राजेशाही पद्धतीची असल्याचे दिसत असले, तरी काही जनपदे गणराज्याच्या पद्धतीची होती, असे दिसते. राज्यांचे वेगवेगळे प्रकार या साहित्यात सांगितले आहेत. त्या संदर्भात राज्य, स्वाराज्य, भौज्य, वैराज्य, महाराज्य, साम्राज्य आणि पारमेष्ठ्य अशा संज्ञा वापरलेल्या आहेत. या संज्ञांचे अर्थ आणि त्यांच्याद्वारे निर्देश केलेल्या राज्यांचे स्वरूप निश्चितपणे सांगता येणे कठीण आहे. उत्तर कुरु आणि उत्तर मद्र ही गणराज्ये 'वैराज्य' स्वरूपाची होती. म्हणजे ज्यांमध्ये कोणी एक व्यक्ती राज्यकर्ता नसून, जनपदाचे सदस्य एकत्रित होऊन राज्यकारभार चालवत असत. प्राचीन साहित्यात या राज्यांचा उल्लेख त्यांच्या राज्यकारभाराच्या पद्धतीला अनुसरून 'गणसंघ' असा केला जातो.

'गण' म्हणजे समान सामाजिक दर्जा असलेला सत्ताधारी वर्ग. तसेच 'संघ' म्हणजे 'अनेक कुळे किंवा

अनेक जनपदे एकत्र आल्याने निर्माण झालेले राज्य'. इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकापर्यंत अनेक संघराज्ये अस्तित्वात आली होती.

सहज जाता जाता : वज्जी, शाक्य, लिच्छवी, मल्ल हे गणसंघ गौतम बुद्धांच्या चरित्रकथेशी निगडित आहेत. गौतम बुद्धांचा जन्म शाक्य कुळात झाला होता. त्यांचे पिता शुद्धोदन यांची शाक्य गणपरिषदेचे राजा (अध्यक्ष) म्हणून लोकांनी निवड केली होती.

रचनेच्या दृष्टीने प्राचीन भारतीय संघराज्यांचे किंवा गणराज्यांचे तीन मुख्य प्रकार होते.

१. एकाच कुळातील सदस्यांचे गणराज्य. उदाहरणार्थ, मालव आणि शिबी.
२. एकाहून अधिक कुळे एकत्र येऊन निर्माण झालेले गणराज्य. उदाहरणार्थ, वज्जी गणसंघ. त्यामध्ये आठ कुळांचा समावेश होता. वज्जी, लिच्छवी, ज्ञातुक आणि विदेह हे त्यांतील महत्त्वाचे गण होते. त्यांतील लिच्छवी गण सर्वाधिक प्रभावशाली होता.
३. एकाहून अधिक स्वतंत्र गणराज्ये एकत्र येऊन निर्माण झालेले संघराज्य. उदाहरणार्थ, यौधेय-क्षुद्रक गणसंघ.

बौद्ध ग्रंथांमधील वर्णनांच्या आधारे भारतातील प्राचीन गणसंघांच्या किंवा संघराज्यांच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधी कल्पना करता येते. निर्णय आणि त्यांची अंमलबजावणी या संदर्भातील अधिकारांची वाटणी या दृष्टीने गणसंघाची आपापली स्वतंत्र पद्धती असे. ढोबळमानाने त्यांतील फरकाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल :

१. लोकसत्ताक पद्धती (Democracy)- गणसंघाच्या प्रादेशिक विभागांना 'खंड' असे म्हटले जाई. सर्व खंडांमधून सक्षम व्यक्तींची निवड करून त्यांच्या हाती राज्यव्यवस्था सोपवणे, ही संकल्पना या व्यवस्थेचा आधार होता. ही पद्धती लोकसत्ताक होती. सिकंदराच्या स्वारीच्या वेळेस पंजाब आणि सिंधमध्ये या पद्धतीचे अनुसरण करणारी लोकसत्ताक गणराज्ये होती.

अधिक माहितीसाठी : गणसंघांच्या संदर्भात आणखी दोन प्रकारांचा उल्लेख प्राचीन साहित्यात आढळतो 'आयुधजीवि' संघ आणि 'वार्ता-शस्त्रोपजीवि' संघ. या दोन्ही प्रकारचे गणसंघ भारतीय उपखंडाच्या वायव्य प्रदेशात होते. त्रिगर्त गणसंघाचा उल्लेख आयुधजीवि असा केल्याचे आढळते. हे लोक अस्त्रशस्त्रविद्येत निपुण असून त्यावर त्यांची उपजीविका अवलंबून होती. उदाहरणार्थ, यौधेय, मालव, क्षुद्रक हे आयुधजीवी गणसंघ होते. वार्ता म्हणजे व्यापार. वार्ता-शस्त्रोपजीवि गणसंघातील लोक उपजीविकेसाठी व्यापार, शेती आणि पशुपालन, तसेच युद्धकला यांवर अवलंबून होते. कांबोज, सुराष्ट्र या गणसंघातील लोक व्यापार आणि युद्धकला यांवर उपजीविका करत असत.

या पद्धतीमध्ये प्रादेशिक स्तरावर निवड झालेल्या व्यक्तींना 'गणमुख्य' म्हटले जाई. गणमुख्य हे गणपरिषदेचे सदस्य असत. गणपरिषदेला गणसंघाच्या संदर्भातील महत्त्वाचे निर्णय घेण्याचे सर्वोच्च अधिकार होते. गणपरिषदेने घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी गणप्रमुख (अध्यक्ष-त्यालाच 'राजा' असे म्हटले जाई), उपराजा (उपाध्यक्ष), सेनापती आणि भांडागारिक (कोषाध्यक्ष) हे मुख्य पदाधिकारी असत.

२. अल्पलोकसत्ताक पद्धती (Oligarchy)- या प्रकारात प्रशासनाचे सर्व अधिकार समाजातील अभिजनांच्या सभेकडे असत. पाणिनी आणि कौटिल्य यांनी या प्रकाराचा उल्लेख 'राजशब्दोपजीवी' संघ असा केला आहे. पाणिनीने वज्जी, अंधक-वृष्णी, यौधेय यांचा समावेश राजशब्दोपजीवी या प्रकारात केला आहे. कौटिल्याने वज्जी किंवा वज्जी, मद्रक, कुरु, पांचाल इत्यादींचा समावेश या प्रकारात केला आहे. असे गणसंघ उत्तर प्रदेशाच्या पूर्वेकडील प्रदेशात आणि बिहार येथे अधिक प्रमाणात होते.

जनपदांच्या उदयाचे प्रमुख कारण हे भौगोलिक सीमांची आणि स्वायत्ततेची जाणीव होती, हे आपण

पाहिले. त्यांतील काही बलशाली जनपदांचा विकास होत होत, इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकापर्यंत त्यातून

सोळा महाजनपदांचा उदय झाला. पुढील पाठात आपण त्या सोळा महाजनपदांचा परिचय करून घेणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- जनांच्या वास्तव्याचे स्थान म्हणजे '.....' होय.
(अ) गणराज्य (ब) गणसंघ
(क) जनपद (ड) गोत्र
- जनपदाच्या प्रमुखास '.....' म्हटले जाई.
(अ) सेनापती (ब) भांडागारिक
(क) राजन (ड) उपराजा
- 'जनपदिन' या शब्दाचा उल्लेख असणाऱ्या अष्टाध्यायी या ग्रंथाचा कर्ता हा आहे.
(अ) कौटिल्य (ब) पाणिनी
(क) चाणक्य (ड) व्यास
- जनपदांच्या उदयाचे प्रमुख कारण हे भौगोलिक सीमांची आणि जाणीव होती.
(अ) एकतेची (ब) अधिकाराची
(क) स्वायत्ततेची (ड) लोकसत्तेची

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

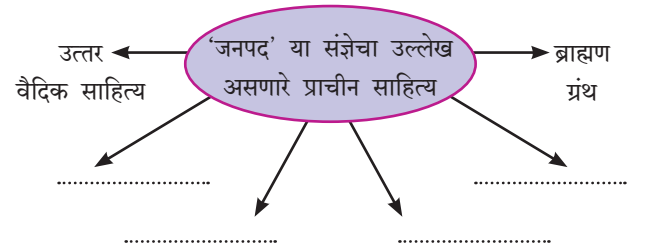
'अ' गट	'ब' गट
१. प्राच्य	पूर्व दिशेचा प्रदेश
२. प्रातिच्य	पश्चिम दिशेचा प्रदेश
३. उदिच्य	उत्तर दिशेचा प्रदेश
४. अपरांत	विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील प्रदेश

प्र.२ दिलेल्या कारणांपैकी योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

- यौधेय, मालव, क्षुद्रक हे आयुधजीवि गणसंघ होते.
कारण -
(अ) हे गणसंघ भारतीय उपखंडाच्या वायव्य प्रदेशात होते.

- (ब) हे अस्त्रशस्त्रविद्येत निपुण असून त्यावर त्यांची उपजीविका अवलंबून होती.
(क) हे व्यापारात निपुण होते.
(ड) हे शेती व पशुपालन करणारे गणसंघ होते.

प्र.३ दिलेले संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.४ पुढील संकल्पना स्पष्ट करा.

- गणराज्य आणि संघराज्य
- वार्ताशस्त्रोपजीवि गणसंघ
- जन व जनपदे

प्र.५ पुढील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

लोकसत्ताक आणि अल्पलोकसत्ताक पद्धतीचे वर्णन करा.

उपक्रम

गणराज्यांमधील लोकसत्ताक पद्धतीच्या राज्यव्यवस्थेवर आधारित अभिरूप नाटिका वर्गात सादर करा.

६.१ महाजनपदांचा उदय

६.२ अश्मक/अस्सक महाजनपद

६.३ दुसरे नागरीकरण

६.४ महाजनपदे आणि त्यांच्या काळातील नगरे

६.५ महाजनपदांमधील राज्यव्यवस्था, श्रेणी व्यवस्था

६.६ तत्त्वज्ञान आणि विविध संप्रदाय

६.७ नवीन धर्मप्रवाह

६.१ महाजनपदांचा उदय

भौगोलिक विस्ताराच्या महत्त्वाकांक्षेतून निर्माण झालेल्या संघर्षात काही जनपदे प्रबल ठरली. त्यांनी जिंकून घेतलेल्या जनपदाचा भूप्रदेश आपल्या जनपदाला जोडण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या सीमा विस्तारल्या आणि त्यांना महाजनपदांचे स्वरूप प्राप्त झाले. इसवी सनपूर्व ६०० च्या सुमारास भारतीय उपखंडाचा वायव्य प्रदेश ते मगधापर्यंत सोळा महाजनपदे उदयाला आलेली होती. निरनिराळे भूप्रदेश जिंकून घेऊन ते कायमस्वरूपी आपल्या राज्याला जोडून राज्यविस्तार करणे, ही संकल्पना महाजनपदांच्या उदयाच्या बरोबरीने रुजत गेली आणि महाजनपदांमधील सत्तासंघर्षाची परिणती सरतेशेवटी मगधासारख्या विशाल साम्राज्याच्या उदयामध्ये झाली. प्राचीन भारतात पुन्हा एकदा नागरी संस्कृतीचा उदय झाला.

सोळा महाजनपदांचा उल्लेख जैन आणि बौद्ध ग्रंथांमध्ये तसेच पुराणांमध्ये केलेला आढळतो. बौद्ध ग्रंथांचा काळ महाजनपदांच्या काळाशी अधिक निकटचा असल्यामुळे त्यात उल्लेख असणारी महाजनपदांची नावे अधिक ग्राह्य मानली जातात.

सोळा महाजनपदांपैकी अश्मक किंवा अस्सक महाजनपद हे नाव आजच्या महाराष्ट्राशी निगडित आहे.

अधिक माहितीसाठी : ‘अश्मक’ हे संस्कृत भाषेतील आणि ‘अस्सक’ हे पाली भाषेतील ही एकाच नावाची दोन रूपे समजली जातात. हे पुढील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

१. पाणिनीने रचलेल्या ‘अष्टाध्यायी’ या व्याकरणग्रंथात ‘अवंत्याश्मक’ असा उल्लेख आहे. त्याचा अर्थ अवंती आणि अश्मक ही राज्ये एकमेकांलगत होती, असा होतो.

२. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्ये ‘अश्वायन’, ‘अश्वकायन’ आणि ‘हस्तिकायन’ अशा तीन राज्यांच्या नावाचा उल्लेख आहे. सिकंदराच्या स्वारीच्या वेळेस त्याच्या सैन्याला अफगाणिस्तान ते पंजाब या प्रदेशातून पुढे सरकत असताना काही लढवय्या जमातींच्या प्रतिकाराला तोंड द्यावे लागले. त्यामध्ये ‘अस्पासिओय’, ‘अस्सकेनॉय’ आणि ‘अस्तकेनॉय’ या गणराज्यांचा उल्लेख सिकंदराबरोबर आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनी केला आहे. ही तीन गणराज्ये म्हणजेच अनुक्रमे अश्वायन, अश्वकायन आणि हस्तिकायन ही होत. बौद्ध साहित्यात उल्लेख असलेले ‘अस्सक’ हे वायव्य प्रदेशातील अश्वकायनांशी संबंधित असावेत, ज्यांचा अश्मकांशी काही संबंध नसावा, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे.

३. गौतम बुद्धांच्या काळात अस्सक राजाला ‘अंधकराजा’ म्हणून ओळखले जात होते, असे दिसते. अंधकराट्ट हे ठिकाण गोदावरीच्या तीरावर होते, जिथे गौतम बुद्धांचा समकालीन बावरी याचा आश्रम होता. हा बावरी मुळात कोसल राज्याचा रहिवासी होता. ‘सूत्तनिपात’ या ग्रंथानुसार तो कोसल राज्याची राजधानी श्रावस्ती येथून दक्षिणापथ येथील गोदावरीच्या तीरावरील अस्सक राज्यामध्ये आला. या उल्लेखाच्या आधारे बौद्ध ग्रंथांमधील ‘अस्सक’ या पाली भाषेतील नावाचे संस्कृत रूप ‘अश्मक’ असे आहे आणि ती दोन्ही नावे एकाच प्रदेशाचा निर्देश करतात, याबद्दल शंका घेण्यास कारण उरत नाही.

६.२ अश्मक/अस्सक महाजनपद

सोळा महाजनपदांपैकी अश्मक/अस्सक हे एकच राज्य 'दक्षिणापथ' नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशात होते. बाकीची १५ महाजनपदे ही उत्तर भारतात होती. 'सूतनिपात' या ग्रंथामध्ये दक्षिणापथाचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे. त्यानुसार दक्षिणापथ हा महत्त्वाचा व्यापारी मार्ग होता. श्रावस्तीपासून उज्जयिनी, महिष्मती या मार्गाने येऊन, विंध्य पर्वत ओलांडून दक्षिणेकडे प्रतिष्ठानपर्यंत हा रस्ता पोचत असे.

'महागोविंद सूतांत' या बौद्ध ग्रंथात अस्सक राज्याचा 'ब्रह्मदत्त' नावाचा राजा होता आणि त्याच्या राजधानीचे नाव 'पोतन' होते, असा उल्लेख आहे. हे पोतन म्हणजे बुलढाणा जिल्ह्यातील 'नांदुरा' होय असे

मानले जाते. पोतन या नगराची 'पोटली', 'पौडण्य' अशी नावेही आढळतात. अश्मक जनपदाला समकालीन असलेली विदर्भ, भोज, दंडक आणि कलिंग ही जनपदे दक्षिणापथामध्ये समाविष्ट होती. त्यांतील पहिली तीन जनपदे प्राचीन महाराष्ट्राचा भाग होती. त्याखेरीज आंध्र, शबर, पुलिंद आणि मुतिब यांसारख्या जमातींची राज्येही गोदावरी आणि कृष्णा या नद्यांच्या खोऱ्यात होती.

जैन ग्रंथानुसार, पहिले तीर्थंकर ऋषभनाथ यांचा पुत्र 'बाहुबली' यांना अश्मक राज्य दिलेले होते आणि पोदनपूर ही त्याची राजधानी होती. बाहुबलीची भव्य मूर्ती श्रवणबेळगोळ (जिल्हा हासन, कर्नाटक) येथे आहे. बाहुबली यांना केवलज्ञानप्राप्ती झाली होती.

हे माहीत असायला हवे : एकाच नावाचे विविध संदर्भ उपलब्ध असतील तर इतिहासाचे लेखन करताना इतिहासकारांपुढे असलेली आव्हाने पुढील उदाहरणांवरून लक्षात येतील.

१. 'निमि जातक' या कथेत विदेह राज्याची राजधानी मिथिला येथे होऊन गेलेल्या राजांच्या नावाची यादी दिलेली आहे. त्यामध्ये अस्सक नावाच्या राजाचा समावेश आहे.

२. 'अस्सक जातक' या कथेत काशी राज्याच्या अस्सक नावाच्या राजाची आणि त्याच्या सौंदर्यवती राणीची गोष्ट आहे. त्यामध्ये पोटली ही अस्सक राजाची राजधानी असल्याचा उल्लेख आहे. प्राचीन काशी राज्याची राजधानी वाराणसी होती. मात्र पोटली या राजधानीच्या उल्लेखाच्या आधारे अस्सक राजा काशी

राज्याचा मांडलिक असावा असे अनुमान करता येते.

३. 'चुल्ल कलिंग जातक' नावाच्या कथेनुसार दंतपुरच्या कलिंग राजाने दिलेल्या आव्हानामुळे अस्सक राजाने त्याच्याशी युद्ध करून कलिंग राजाचा पराभव केला व त्याच्या कन्येशी विवाह केला. त्यामुळे दोन्ही राज्यांत सख्य प्रस्थापित झाले. खारवेलाच्या हाथीगुंफा येथील कोरीव लेखात खारवेलाने पश्चिम दिशेकडील सातकर्णी राजाच्या प्रभावाला न जुमानता असिक नगरावर आक्रमण करून तेथील प्रजेला भयभीत करून सोडल्याचा उल्लेख आहे. काही इतिहासकारांच्या मते चुल्ल कलिंग जातकातील अस्सक आणि खारवेलाच्या कोरीव लेखातील असिक नगर एकच असावे.

६.३ दुसरे नागरीकरण

इसवी सनापूर्वी १००० च्या सुमारास भौगोलिकतेची जाणीव असलेली आणि निश्चित स्वरूपाची राज्यव्यवस्था असलेली जनपदे अस्तित्वात आली. भौगोलिक सीमांचा विस्तार करण्याची महत्त्वाकांक्षा, त्यासाठी झालेला सत्तासंघर्ष यांमध्ये काही जनपदे प्रबल होऊन भारतीय उपखंडात अफगाणिस्तान ते बंगाल आणि विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे गोदावरीच्या तटापर्यंत सोळा महाजनपदांचा उदय झाला.

महाजनपदांच्या राजधान्या आणि व्यापारामुळे महत्त्व पावलेली काही नगरे यांच्या पार्श्वभूमीवर पुन्हा एकदा भारतामध्ये नागरी संस्कृतीचा उदय झाला. त्याला 'भारतातील दुसरे नागरीकरण' असे म्हटले जाते.

'महापरिनिब्वानसूत' या ग्रंथामध्ये चंपा, राजगृह, श्रावस्ती, साकेत, कौशांबी आणि वाराणसी या सहा नगरांचे विशेष महत्त्व असल्याचा उल्लेख आहे. इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकाच्या सुरुवातीस प्राचीन भारतातील ही आणि इतर नगरे भरभराटीला आलेली होती.

जनपदे आणि महाजनपदांच्या काळातील वैशिष्ट्यपूर्ण मातीची भांडी अनेक ठिकाणी मिळाली

आहेत. तसेच अनेक ठिकाणी लोखंडाची अवजारे, चांदी आणि तांब्याची आहत नाणी सापडली आहेत. या नाण्यांचा उल्लेख प्राचीन भारतीय साहित्यात 'कार्षापण', 'पण' या नावांनी केलेला आढळतो.

पुढील बाबी नागरी संस्कृतीच्या निर्देशक मानल्या

जातात : मध्यवर्ती प्रशासनव्यवस्था राबवण्यासाठी नागरी केंद्रांचा विकास, नागरी केंद्रांच्या गरजा पुरवणाऱ्या ग्राम-वसाहतींचे जाळे (प्रभावक्षेत्र), ग्राम-वसाहतींचे प्रशासन केंद्रवर्ती सत्तेशी संलग्न असणे, सुविहित करप्रणाली, अंतर्गत आणि दूरवरच्या प्रदेशांशी असणारा व्यापार, त्यासाठी भूमार्ग आणि जलमार्ग (नद्या आणि सागरी मार्ग) यांचे सुव्यवस्थित जाळे, वस्तुविनिमयाच्या जोडीने चलनाचा उपयोग करणारी क्रय-विक्रयपद्धती, सुप्रस्थापित कायदे आणि न्यायव्यवस्था. नागरीकरणाची ही सर्व वैशिष्ट्ये महाजनपदांच्या काळात अस्तित्वात होती.

६.४ महाजनपदे आणि त्यांच्या काळातील नगरे

१. काशी : हे महाजनपद सोळा महाजनपदांच्या सुरुवातीच्या काळात अधिक बलशाली होते. त्याची राजधानी वाराणसी होती. काशी महाजनपदाचे राजे

हे समजून घ्या.

व्यापार आणि उत्पादन व्यवस्थेच्या साखळीमध्ये कार्यरत असणाऱ्या विविध घटकांचे संघटन आणि त्यामागील कार्यपद्धती यांसाठीच्या गरजांमधून हडप्पा संस्कृतीच्या नागरी केंद्रांचा उदय झाला. हडप्पा काळातील राज्यप्रणाली आणि त्या अनुषंगाने असलेल्या प्रशासनव्यवस्थेसंबंधी मात्र अजूनही संदिग्धता आहे.

दुसऱ्या नागरीकरणाच्या काळाच्या संदर्भात मात्र प्रत्येक महाजनपदाचे भौगोलिक स्थान, त्याच्या राजधानीचे नगर आणि महाजनपदातील

इतर नगरे इत्यादींची माहिती विविध ग्रंथांमधून मिळते. उदाहरणार्थ, गौतम बुद्धांच्या जीवनकाळात त्यांनी ज्या ज्या नगरांना भेट दिली त्या नगरांची आणि तेथील प्रशासनाची माहिती, तसेच जातककथांमधूनही महाजनपदांमधील विविध नगरांची माहिती मिळते. गौतम बुद्धांच्या समकालीन राजांची नावेही बौद्ध साहित्याद्वारे कळतात. त्यांमध्ये गौतम बुद्धांच्या भ्रमंतीच्या अनुषंगाने आलेले भौगोलिक तपशील हे विश्वासाह आणि प्राचीन भारताच्या इतिहासलेखनासाठी विश्वासाह मानले जातात.

महाजनपदे आणि त्यांच्या राजधानीची नगरे :

१. काशी-वाराणसी
२. कोसल-श्रावस्ती
३. अंग-चंपा
४. मगध-गिरीव्रज/राजगृह
५. वृज्जी/वज्जी-वैशाली
६. मल्ल/मालव-कुशिनार/कुशीनगर
७. चेदि-शुक्तिमती/सोथिवती
८. वंश/वत्स-कौशांबी
९. कुरु-इंद्रप्रस्थ/इंद्रपट्टण
१०. उत्तर पांचाल-अहिच्छत्र, दक्षिण पांचाल -कापिल्य
११. मत्स्य-विराटनगर
१२. शूरसेन-मथुरा
१३. अश्मक/अस्सक-पोटली/पोतन/पोदन
१४. अवंती-उज्जयिनी आणि महिष्मती
१५. गांधार-तक्षशिला
१६. कंबोज-राजपूर

महत्त्वाकांक्षी असून त्यांच्यापैकी अनेकांना 'संब्रराजनाम अगगराजा' (सर्व राजांमधील प्रमुख राजा) बनण्याची इच्छा होती असे उल्लेख जातककथांमध्ये येतात. 'महावग्ग' या ग्रंथामध्ये काशीच्या राजाने कोसलाचा

पराभव करून ते काशी महाजनपदामध्ये विलीन केल्याचा उल्लेख आहे. मगधाचा राजा अजातशत्रू याने काशी राज्य मगधामध्ये विलीन केले. अजातशत्रू हा राजा गौतम बुद्धांचा समकालीन होता.

२. कोसल : भारतातील उत्तर प्रदेश आणि नेपाळमधील लुंबिनी या प्रदेशांमध्ये प्राचीन कोसल महाजनपदाचा विस्तार झालेला होता. श्रावस्ती ही कोसलची राजधानी होती. कोसल महाजनपदाचा राजा प्रसेनजित (पसेनदी*) हा गौतम बुद्धांचा अनुयायी होता. मगधाचा राजा अजातशत्रू याने कोसलचा पाडाव करून ते मगधामध्ये विलीन केले.

* पसेनदी हे प्रसेनजित या नावाचे पाली भाषेतील रूप आहे.

३. अंग : या महाजनपदाची राजधानी चंपा होती. ते सागरी व्यापाराचे केंद्र होते. बिंबिसाराने अंग महाजनपदाचा पाडाव करून ते मगध राज्यामध्ये विलीन केले.

४. मगध : या महाजनपदाची सुरुवातीची राजधानी गिरीव्रज किंवा राजगृह येथे होती. पाच टेकड्यांनी वेढलेले असल्यामुळे गिरीव्रज हे शत्रूसाठी दुर्गम होते. बिंबिसार राजा गौतम बुद्धांचा समकालीन होता. त्याच्या काळात मगधाचे विस्तारवादी धोरण सुरू झाले.

५. वृज्जी किंवा वज्जी : वृज्जी हा 'महा अट्ठकुल' म्हणजे आठ कुळांचा संघ होय. त्यांमध्ये

विदेह, लिच्छवी, वज्जी, शाक्य, ज्ञातृक इत्यादी कुळांचा समावेश होता. एकपण्ण जातककथेतील वर्णनानुसार वृज्जी संघाची राजधानी असणाऱ्या वैशाली नगराभोवती तीन कोट बांधलेले होते. तसेच नगराला तीन प्रवेशद्वारे आणि बुरूज होते. अजातशत्रूने वृज्जी संघ जिंकून मगधामध्ये विलीन केला.

६. मल्ल : या महाजनपदाची राजधानी उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यात कुशिनार किंवा कुशीनगर (कासिया) येथे होती. गौतम बुद्धांचे महापरिनिर्वाण कुशिनार येथे झाले. ‘परिनिर्वाण चैत्ये ताम्रपट्ट इति’ असा अभिलेख असलेला ताम्रपट (इ.स.पूर्व ५ वे शतक) येथील परिनिर्वाण स्तूपापाशी मिळाला. उत्तर वैदिक काळात मल्ल जनपद राजसत्ताक होते. नंतर तेथील राजसत्ताक पद्धती जाऊन त्याचे गणराज्यात रूपांतर झाले. मल्ल महाजनपदात पावा आणि भोगनगर ही आणखी दोन महत्त्वाची नगरे होती. जैन ग्रंथांमधील वर्णनानुसार अजातशत्रूची लढण्यासाठी मल्ल, लिच्छवी आणि काशी-कोसल प्रदेशातील अठरा गणराज्ये एकत्र येऊन एक संघ प्रस्थापित झाला होता. इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकापर्यंत मल्ल महाजनपद मौर्य साम्राज्यात समाविष्ट झाले होते.

७. चेदि : या महाजनपदाचा विस्तार आताचे बुंदेलखंड आणि आसपासच्या प्रदेशात झाला होता. शुक्तिमती किंवा सोथिवती ही चेदि महाजनपदाची राजधानी होती. उत्तर प्रदेशातील बांदा या शहराच्या परिसरात प्राचीन शुक्तिमती नगर वसलेले होते, असे मानले जाते.

८. वंश किंवा वत्स : या महाजनपदाची राजधानी कौशांबी (अलाहाबादजवळील कोसम) येथे होती. पुराणांमधील परंपरेनुसार गंगेला आलेल्या महापुरामुळे हस्तिनापूर उद्ध्वस्त झाले आणि पांडवांचा वंशज निचक्षु या राजाने त्याची राजधानी कौशांबी येथे हलवली. कवी भास याने लिहिलेल्या ‘स्वप्नवासवदत्त’ या नाटकाचा नायक, वत्स महाजनपदाचा राजा उदयन हा राजा बिंबिसार याचा समकालीन होता.

९. कुरु : या महाजनपदाची राजधानी इंद्रप्रस्थ किंवा इंद्रपट्टण येथे होती. दिल्लीजवळचे इंद्रपत येथे प्राचीन इंद्रप्रस्थ वसलेले होते. जातककथांमधील उल्लेखांच्या

अनुसार इंद्रप्रस्थाचे राजे युद्धिष्ठिर गोत्राचे होते.

१०. पांचाल : या महाजनपदाचे उत्तर पांचाल आणि दक्षिण पांचाल असे दोन भाग होते. भागीरथी नदी त्या दोहोंना विभागणारी नैसर्गिक सीमारेषा होती. उत्तर प्रदेशच्या बरेली जिल्ह्यातील अहिच्छत्र (रामनगरजवळ) ही उत्तर पांचालची राजधानी होती. फारूखाबाद जिल्ह्यातील कांपिल्य (कांपिल) येथे दक्षिण पांचालांची राजधानी होती. उत्तर पांचालाच्या प्रदेशावरील स्वामित्वासाठी कुरु आणि पांचाल या दोन्ही महाजनपदांमध्ये सतत लढाया होत असत. सुरुवातीस राजसत्ताक असलेल्या पांचाल महाजनपदाचे रूपांतर नंतर संघराज्यामध्ये झाले.

११. मत्स्य : या महाजनपदाची राजधानी विराटनगर ही आजच्या राजस्थानातील जयपूर जिल्ह्यातील बैराट येथे होती. हे महाजनपद पुढे मगधामध्ये विलीन झाले. बैराट येथे सम्राट अशोकाचे शिलालेख आहेत.

१२. शूरसेन : हे महाजनपद यमुना नदीच्या काठावर वसलेले होते. मथुरा ही त्याची राजधानी होती. ग्रीक इतिहासकारांनी त्याचा उल्लेख ‘शूरसेनाय’ आणि मथुरेचा उल्लेख ‘मेथोरा’ असा केलेला आढळतो. पुढे ते मौर्य साम्राज्यामध्ये विलीन झाले.

१३. अश्मक/अस्सक : या महाजनपदाची पोटली ही राजधानी होती. हे महाजनपद काही काळ काशी महाजनपदाचे मांडलिक राज्य असावे, असे दिसते.

१४. अवंती : या महाजनपदाचा विस्तार मध्य प्रदेशातील माळवा, निमाड आणि त्यालगतचा प्रदेश यांमध्ये झालेला होता. अवंती जनपदाचे उत्तर अवंती आणि दक्षिण अवंती असे दोन भाग होते. उत्तर अवंतीची राजधानी उज्जयिनी (उज्जैन) आणि दक्षिण अवंतीची राजधानी महिष्मती (मांधाता, जिल्हा खांडवा) येथे होती. अवंतीचा राजा प्रद्योत हा गौतम बुद्धांचा समकालीन होता. इसवी सनापूर्वी चौथ्या शतकात अवंती महाजनपद मगध साम्राज्यात विलीन झाले.

१५. गांधार : या महाजनपदाचा विस्तार काश्मीर आणि अफगाणिस्तान या प्रदेशांमध्ये झालेला होता. तक्षशिला ही त्याची राजधानी होती. पुष्करसाति किंवा पुष्करसारीन हा गांधाराचा राजा बिंबिसाराचा समकालीन होता आणि त्याने बिंबिसाराबरोबर राजनैतिक संबंध

प्रस्थापित केले होते. इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत गांधार महाजनपद पर्शियन सम्राट दार्युश पहिला याने जिंकून घेतले. इराणमधील बेहिस्तुन येथील शिलालेखात (इसवी सनापूर्वी ५१६) गांधाराचा उल्लेख पर्शियन साम्राज्याचा भाग म्हणून केला आहे.

१६. कंबोज : या महाजनपदाचा उल्लेख प्राचीन साहित्यात गांधाराच्या जोडीने येतो. राजपूर (राजौरी)ही त्याची राजधानी होती. उत्तम घोडे आणि घोड्यावर स्वार होऊन युद्ध करण्याचे कौशल्य यांच्यासाठी कंबोज येथील योद्धे प्रसिद्ध होते. सिकंदराच्या आक्रमणाच्या वेळेस कंबोजच्या लोकांनी त्याचा प्रतिकार केला होता. ग्रीक इतिहासकारांनी उल्लेख केलेले अँस्पसिओय (अश्वायन) हे कंबोज महाजनपदाचा भाग होते. सम्राट अशोकाच्या लेखांमध्ये त्यांचा उल्लेख 'अराज' म्हणजे राजा नसलेले, म्हणजेच गणराज्य पद्धती असलेले, असा केलेला आहे.

६.५ महाजनपदांमधील राज्यव्यवस्था, श्रेणी व्यवस्था

राज्यव्यवस्था : पाचव्या पाठात आपण जनपदांच्या काळातील राज्यांचे प्रकार दर्शवणाऱ्या 'राज्य, स्वाराज्य, भौज्य, वैराज्य, महाराज्य, साम्राज्य आणि पारमेष्ठ्य' या संज्ञांचा उल्लेख केला होता. या सर्व संज्ञांचा नेमका अर्थ सांगणे कठीण असले तरी राज्य आणि साम्राज्य या संज्ञांचे यज्ञसंस्थेच्या अनुषंगाने केलेले स्पष्टीकरण 'शतपथ ब्राह्मण' आणि 'कात्यायन श्रौतसूत्र' या ग्रंथांमध्ये दिलेले दिसते. त्यानुसार राजसूय यज्ञ करणारा राज्याचा अधिपती हा 'राजा' असतो आणि त्याच्या अधिपत्याखालील प्रदेश हे 'राज्य' असते. राजाने वाजपेय यज्ञ केल्यानंतर 'साम्राज' या पदाची त्याला प्राप्ती होते आणि त्याच्या अधिपत्याखालील राज्याला 'साम्राज्य' म्हटले जाते. 'राजा' हा नेहमीच 'साम्राज' या श्रेष्ठपदाचा अभिलाषी असतो. 'राजा' हे पद अर्थातच कनिष्ठ असते.

राजा हा क्षत्रिय असावा आणि ब्राह्मणाने राजपद ग्रहण करू नये, असा संकेत होता. तरी वैदिक साहित्य आणि बौद्ध जातकांमधून या संकेताला असलेले अनेक अपवादही पहायला मिळतात. राजपद हे बहुधा वंशपरंपरेने मिळत असे. परंतु काही वेळा राजा हा लोकांनी निवडून

दिल्याची उदाहरणेही आहेत. राजाच्या सर्वात ज्येष्ठ पत्नीला 'राजमहिषी' असे म्हटले जाई. राज्याभिषेकाच्या प्रसंगी राजाबरोबर तिलाही अभिषेक होत असे. सामर्थ्यशाली राजा त्याचे सार्वभौमत्व सिद्ध करण्यासाठी अश्वमेध यज्ञ करत असे.

अभिषिक्त राजाचा तत्त्वतः त्याच्या प्रजेवर संपूर्ण अधिकार असे. प्रजेकडून किती कर वसूल करायचा हे राजा ठरवत असे. त्याच्या राज्यातील कोणताही भूभाग इच्छेनुसार दान करण्याचा अधिकार त्याला होता. असे असले तरी राजाची सत्ता पूर्णपणे अनियंत्रित नव्हती. पुरोहित, सेनानी, अमात्य, ग्रामणी इत्यादींच्या सल्ल्याने राजा निर्णय घेत असे. त्याखेरीज जनांची समिती किंवा परिषद भरत असे. त्यामध्ये समाजातील सर्वांना सहभागी होण्याचा हक्क असे. समिती किंवा परिषदेत सर्वसामान्य जनांनी निर्णय घेऊन राजाला सत्तेवरून दूर केल्याची उदाहरणेही आढळतात.

श्रेणीव्यवस्था : राज्याच्या समृद्धीसाठी शेती, पशुपालन यांच्याबरोबरीने व्यापार आणि व्यापाराचे सुयोग्य नियोजन आणि संघटन या गोष्टींनाही महत्त्व असते. महाजनपदांच्या समृद्धीमध्ये व्यापारी आणि कारागिरांच्या श्रेणींचा मोठा वाटा होता. या श्रेणींची विशिष्ट पद्धतीची रचना आणि कार्यपद्धती असे. विविध व्यवसायांचे स्थानविशिष्ट संघटन असणे, व्यावसायिक कौशल्यांचे वंशपरंपरेने होणारे हस्तांतरण करणे, अनुभवी ज्येष्ठांकडे व्यवसायाचे नेतृत्व असणे आणि ते इतरांनी स्वेच्छेने स्वीकारणे, ही श्रेणींची वैशिष्ट्ये होती.

श्रेणींचे स्वतःचे नियम असत. त्यामुळे त्यांची रचना बंदिस्त स्वरूपाची असे. श्रेणींचे बंदिस्त स्वरूप हे जातिव्यवस्था उदय पावण्याच्या कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण समजले जाते. श्रेणींमध्ये वेतनावर काम करणाऱ्या बाहेरील कामगारांना 'कर्मकार' आणि विनावेतन काम करणाऱ्यांना 'दास' असे म्हणत असत.

मौर्य काळापर्यंत श्रेणीव्यवस्थेला राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहारांमध्ये महत्त्व प्राप्त झाले होते. कौटिल्याच्या मते श्रेणींवर राजाचे नियंत्रण असणे अत्यंत महत्त्वाचे होते; कारण श्रेणींच्या रचनेमध्ये सत्तेच्या प्रभावी वहनाचे माध्यम बनण्याची क्षमता होती.

मौर्य काळातील रस्ते आणि दळणवळणाच्या व्यवस्थेची विशेष काळजी घेतली जात होती, हे सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांच्या आधारे स्पष्ट दिसते. त्यामुळे मौर्य काळात मालाची ने-आण आणि लोकांचे जाणे-येणे हे अधिक सुकर झाले होते. अर्थातच ही परिस्थिती व्यापाराच्या वाढीसाठी तसेच श्रेणीच्या विकासासाठी अनुकूल होती.

श्रेणींच्या कार्यपद्धतीवर राजसत्तेचे नियंत्रण असे. श्रेणींच्या मार्फत होणारे उत्पादन, आर्थिक व्यवहार, एवढेच नव्हे तर श्रेणीविशिष्ट परंपरा इत्यादींच्या तपशीलवार नोंदी बारकाईने केल्या जात. नगरामध्ये प्रत्येक श्रेणीला स्वतंत्र जागा ठरवून दिलेल्या असत.

श्रेणीतील सदस्य आणि कर्मकार यांच्यातील परस्परसंबंध, उत्पादनाचे टप्पे, उत्पादित मालाची किंमत ठरवणे यांसारख्या गोष्टींसाठी प्रत्येक श्रेणीच्या स्वतंत्र परंपरा आणि त्यांवर आधारित नियम असत. त्यांमध्ये राजकीय प्रशासनयंत्रणा ढवळाढवळ करत नसे. त्यामुळे श्रेणींची स्वायत्तता अबाधित राहत असे. श्रेणीच्या संदर्भात एखादा निर्णय घ्यायचा असेल तर तो घेताना राजा श्रेणीच्या प्रतिनिधीचा सल्ला घेत असे.

कारागिरांच्या श्रेणीप्रमुखास ज्येष्ठक/जेठूठक असे म्हणत असत. व्यापाऱ्यांच्या श्रेणीप्रमुखास श्रेष्ठी/सेठ्ठी म्हटले जाई. उत्पादन आणि व्यापार यांखेरीज श्रेणी त्यांच्या निधीमधून समाजासाठी उपयुक्त कामेही करत असत. त्यांमध्ये गरजूंना दानधर्म आणि माफक दराने कर्ज देणे यांचा समावेश होता.

६.६ तत्त्वज्ञान आणि विविध संप्रदाय

महाजनपदांच्या काळात बदलत्या राजकीय आणि आर्थिक स्थितीचे प्रतिबिंब समाजाच्या लौकिक आणि पारलौकिक जीवनासंबंधीच्या धारणांच्या क्षेत्रात उमटणे अपरिहार्य होते. वैदिक परंपरांवर आधारलेल्या धारणांमध्ये गृहस्थजीवन, यज्ञसंस्था आणि लौकिक समृद्धी यासंबंधीचे विचार मध्यवर्ती होते. वैदिक काळाच्या शेवटी शेवटी मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाचा अर्थ, मानवाचे वैश्विक पसाऱ्यातील स्थान, मृत्यूचे रहस्य आणि मृत्यूनंतरचा आत्म्याचा प्रवास यांसारख्या अमूर्त गोष्टींचा विचार प्रकर्षाने सुरू झाला. उपनिषदांच्या निर्मितीची सुरुवात झाली. त्याद्वारे सुरू झालेल्या

विचारमंथनातून आत्म्याचे अस्तित्व चिरंतन असते या धारणेवर आधारलेले तत्त्वज्ञान ते आत्म्याचे अस्तित्व नाकारणारे तत्त्वज्ञान अशा विविध प्रणाली उदयाला आल्या. त्यांमध्ये जे अनुभवसिद्ध असते त्यालाच सत्य मानणाऱ्या आणि वैदिक धारणांवर आधारलेली समाजव्यवस्था आणि कर्मकांडे यांना मुळापासून नाकारणारी चार्वाक किंवा लोकायत यांसारखी तात्त्विक प्रणालीही होती. चार्वाक हे अग्रगण्य नास्तिक दर्शन असून त्याने वेदप्रामाण्य, ईश्वर आणि परलोक यांचे अस्तित्व आणि त्यातून उद्भवणारे कर्मकांड यांना विरोध केला. भारतीय विचारधारेतील ते एकमेव जडवादी (भौतिकतावादी) दर्शन आहे.

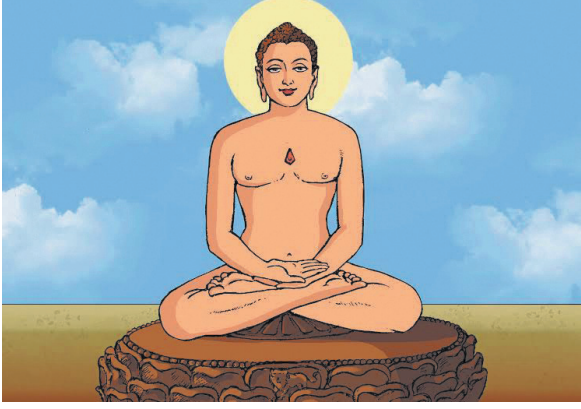
प्राचीन भारतीय दर्शनांची तात्त्विक बीजे या काळात रोवली गेली, असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या दृष्टीने इसवी सनापूर्वीचे सहावे शतक महत्त्वाचे आहे. गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून, अंतिम सत्याचा शोध घेण्यासाठी एका स्थानावर न राहता सतत भटकंती करणारे 'परिव्राजक' किंवा 'श्रमण' आणि त्यांचा शिष्यसंप्रदाय यांची सुरुवात हे या काळाचे वैशिष्ट्य आहे. या काळात जे तत्त्वज्ञान समाजातील विविध स्तरांतील लोकांना मोठ्या प्रमाणावर आपलेसे वाटले. त्यामध्ये वर्धमान महावीर आणि गौतम बुद्ध यांनी केलेला उपदेश आणि त्यांनी मांडलेले तत्त्वज्ञान अग्रक्रमावर होते. त्यांच्या शिकवणुकीमध्ये समाजातील वर्ण आणि जातींवर आधारलेल्या समाजव्यवस्थेतील विषमतेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग होता.

जैन आणि बौद्ध या दोन्ही दर्शनांचा अंतर्भाव नास्तिक दर्शनांमध्ये केला जातो. वर्धमान महावीर आणि गौतम बुद्ध या दोघांनीही वेदांचे प्रामाण्य आणि वैदिक कर्मकांड या गोष्टी नाकारल्या. त्यांना समाजाच्या सर्व स्तरांतून मोठ्या संख्येने अनुयायी मिळाले.

६.७ नवीन धर्मप्रवाह

जैन धर्म : जैन धर्माला खूप प्राचीन परंपरा आहे. जैन परंपरेनुसार वर्धमान महावीर हे जैन धर्माच्या २४ तीर्थकरांपैकी शेवटचे तीर्थकर होत. पार्श्वनाथ हे तेविसावे तीर्थकर होते. त्यांनी त्यांच्या अनुयायांना अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह या चार प्रतिज्ञा दिल्या. महावीरांनी त्यांच्या अनुयायांना त्यांच्या जोडीला पाचवी

ब्रह्मचर्य ही प्रतिज्ञा दिली. यांना 'पंचमहाव्रते' असे म्हणतात.

वर्धमान महावीर

वर्धमान महावीरांचे पिता सिद्धार्थ हे ज्ञातृक कुळाचे प्रमुख होते. आई त्रिशलादेवी या लिच्छवी कुळातील होत्या. वर्धमान महावीरांचा जन्म इसवी सन पूर्व ५९९ मध्ये वैशाली नगराजवळील कुंडग्राम येथे झाला. महावीरांच्या पत्नीचे नाव यशोदा होते. वयाच्या ३०व्या वर्षी त्यांनी सत्याच्या शोधार्थ गृहस्थाश्रमाचा त्याग केला. वयाच्या ४२ व्या वर्षी त्यांना केवलज्ञान प्राप्त झाले. लोक त्यांना 'केवली', 'जिन' आणि 'महावीर' अशा उपाधींनी संबोधू लागले. त्यांच्या अनुयायांना 'जैन' अशी उपाधी प्राप्त झाली. कैवल्यप्राप्तीनंतर ३० वर्षे वर्धमान महावीरांनी लोकांना उपदेश करण्यासाठी सतत भ्रमण केले.

महावीरांनी अर्धमागधी या लोकभाषेत उपदेश केला. त्यांनी सदाचरण आणि व्रतस्थ आयुष्याचा पुरस्कार केला. त्यांनी सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान आणि सम्यक् चारित्र या तीन तत्त्वांवर भर दिला. या तीन तत्त्वांना जैन धर्माची 'त्रिरत्ने' असे म्हणतात. त्रिरत्ने ही केवलज्ञानप्राप्तीच्या मार्गाची आकांक्षा करणाऱ्या व्यक्तीसाठी मूलभूत मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. चेतन आणि अचेतन अशा सर्व अस्तित्त्वामध्ये कमी-जास्त प्रमाणात जाणीव असते. त्यांना इजा केली तर त्या प्रत्येकामध्ये वेदना उत्पन्न होते, असे महावीरांनी सांगितले.

अनेकान्तवाद हे वर्धमान महावीर यांच्या तत्त्वज्ञानाचे गाभासूत्र होते. त्यानुसार सत्य हे एकांगी नसून त्याचे अनेक पैलू असतात.

महावीरांनी स्वतः जैन संघाची स्थापना केली. सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य हा थेर भद्रबाहू या जैन संघाच्या सहाव्या प्रमुख आचार्याचा समकालीन होता. जैन परंपरेनुसार सम्राट चंद्रगुप्ताने जैन धर्माचा स्वीकार केला होता.

बौद्ध धर्म : गौतम बुद्ध आणि वर्धमान महावीर हे समकालीन होते. गौतम बुद्धांचा जन्म नेपाळमधील लुंबिनी (रुम्भिनदेइ) येथे इसवी सन पूर्व ५६३ मध्ये झाला. गौतम बुद्धांच्या पित्याचे नाव शुद्धोदन होते. ते शाक्य कुळातील होते. गौतम बुद्धांच्या आईचे नाव मायादेवी होते. त्या कोलीय कुळातील होत्या. गौतम बुद्धांच्या पत्नीचे नाव यशोधरा होते.

वयाच्या २९ व्या वर्षी गौतम बुद्धांनी सत्याच्या शोधार्थ गृहत्याग केला. या घटनेला बौद्ध परंपरेत 'महाभिनिष्क्रमण' असे म्हटले जाते. त्यानंतर सहा वर्षे वेगवेगळ्या गुरूंचे मार्गदर्शन, तीव्र तपःसाधना यांसारख्या गोष्टींच्या माध्यमातून त्यांनी अंतिम सत्याचे ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यातून काही साध्य होत नाही, असे लक्षात आल्यानंतर ते निरंजन (लिलाजन) नदीच्या काठावर, गया येथे एका पिंपळ वृक्षाखाली ध्यानस्थ बसले. इथे वयाच्या ३५ व्या वर्षी त्यांना ज्ञानप्राप्ती झाली. ते 'बुद्ध' आणि 'तथागत', तसेच 'शाक्यमुनी' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ज्ञानप्राप्तीनंतर त्यांनी सारनाथजवळील 'इशिपट्टण' येथे मृगवनामध्ये पहिला उपदेश केला. या प्रसंगाला 'धम्मचक्कपबत्तन' असे म्हटले जाते. पुढे ४५ वर्षे लोकांना धम्माचा उपदेश करण्यासाठी त्यांनी सतत भ्रमंती केली. त्यांनी पाली या लोकभाषेमध्ये उपदेश केला.

गौतम बुद्ध

गौतम बुद्धांनी त्यांच्या उपदेशात 'दुःख' या मनुष्यजीवनाच्या मूलभूत प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधले. मुळात दुःख उत्पन्न का होते आणि दुःख उत्पन्नच होऊ न देण्याचा उपाय काय, या दोन गोष्टींना अनुलक्षून त्यांनी लोकांना उपदेश केला. त्यांच्या उपदेशात त्यांनी चार 'आर्यसत्ये' सांगितली. (१) जगात सर्वत्र दुःख आहे. (२) दुःखाचे मूळ तृष्णा आहे. (३) तृष्णेवर विजय मिळवला की दुःखनिरोध होतो. (४) अष्टांगिक मार्ग हा दुःखनिरोधाचा मार्ग आहे.

अष्टांगिक मार्गामध्ये गौतम बुद्धांनी पुढील आठ गोष्टी सांगितल्या.

- (१) सम्यक् दृष्टी (निसर्गनियमाविरुद्ध काहीही घडत नाही, हे स्वीकारणे)
- (२) सम्यक् संकल्प (योग्य निर्धार)
- (३) सम्यक् वाचा (योग्य बोलणे)
- (४) सम्यक् कर्मान्त (योग्य वर्तणूक)
- (५) सम्यक् आजीव (योग्य मार्गाने उपजीविका)
- (६) सम्यक् व्यायाम (अयोग्य गोष्टी प्रयत्नपूर्वक टाळणे)
- (७) सम्यक् स्मृती (चित्ताची अखंड सावधानता आणि

त्यायोगे योग्य गोष्टींची स्मृती)

(८) सम्यक् समाधी (सुखदुःखाच्या पलीकडील अवस्थेमध्ये चित्त स्थिरावणे).

अष्टांगिक मार्गालाच 'मध्यम प्रतिपद' असे म्हटलेले आहे.

गौतम बुद्धांनी भिक्खूंचा संघ प्रस्थापित केला. बौद्ध धम्मामध्ये बुद्ध, धम्म आणि संघ यांना शरण जाण्याची संकल्पना महत्त्वाची आहे. या संकल्पनेला 'त्रिशरण' असे म्हणतात. 'बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि आणि संघं सरणं गच्छामि' या तीन प्रतिज्ञा बौद्ध धर्मांमध्ये आवश्यक मानलेल्या आहेत.

इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकात प्राचीन भारतात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत परिवर्तन घडून आले. महाजनपदांमधील सत्तासंघर्षाला या शतकात सुरुवात झाली. काशी, कोसल, अवन्ती आणि मगध या चार महाजनपदांमध्ये हा सत्तासंघर्ष सुरू राहिला. इसवी सनापूर्वी चौथ्या शतकापर्यंत मगधाची राजसत्ता प्रबळ होत गेली आणि इतर महाजनपदांचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात येत गेले. मगधाच्या उदयाचा इतिहास आपण आठव्या पाठात समजून घेणार आहोत.

खालील माहिती तुम्हांला निश्चितच आवडेल : नेपाळमधील 'रुम्मिनदेई' येथील उत्खननात मौर्य सम्राट अशोकाचा स्तंभलेख मिळाला. त्या लेखात असे म्हटले आहे की, "देवानामपिय पियदसी" राजाच्या राज्याभिषेकानंतर तो स्वतः या स्थळाला भेट देण्यासाठी आला

आणि त्याने इथे प्रार्थना केली. तो असे जाहीर करतो की बुद्ध शाक्यमुनींचा जन्म इथे झाला याचे स्मरण देणारा दगडी स्तंभ इथे उभा करवला. लोकांमध्ये या स्थळाप्रती आदरभाव निर्माण होण्यासाठी त्याने हे केले. त्याने लुंबिनी ग्राम समृद्ध व्हावे या हेतूने त्यावरील कर माफ केला."

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. अश्मक हा शब्द भाषेतील आहे.
 (अ) पाली (ब) संस्कृत
 (क) अर्धमागधी (ड) प्राकृत
२. काशी या महाजनपदाची येथे राजधानी होती.
 (अ) गोरखपूर (ब) चंदानगर
 (क) राजगृह (ड) वाराणसी
३. गौतम बुद्धांचा जन्म येथे झाला.
 (अ) कुशिनगर (ब) सारनाथ
 (क) लुंबिनी (ड) पाटलीपुत्र
४. उत्तर पांचाल व दक्षिण पांचाल साम्राज्याची नदी ही नैसर्गिक सीमा आहे.
 (अ) यमुना (ब) भागीरथी
 (क) गंगा (ड) निरंजन

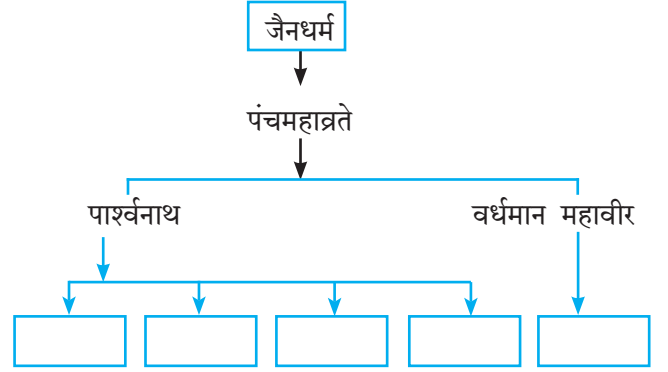
(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. कोसल	श्रावस्ती
२. अंग	चंपा
३. मत्स्य	मथुरा
४. गांधार	तक्षशिला

प्र.२ योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

- गौतम बुद्धांनी ४५ वर्षे सतत भ्रमंती केली. कारण...
- (अ) गुरूच्या शोधासाठी
 - (ब) तपश्चर्या करण्यासाठी
 - (क) लोकांना धम्माचा उपदेश करण्यासाठी
 - (ड) ज्ञान मिळवण्यासाठी

प्र.३ संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.४ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. सोळा महाजनपदांचा उदय झाला.
२. भारतात दुसऱ्या नागरीकरणाची सुरुवात झाली.
३. वर्धमान महावीर आणि गौतम बुद्ध यांना अनेक अनुयायी मिळाले.

प्र.५ पुढील संकल्पना स्पष्ट करा.

१. नास्तिक दर्शन
२. गौतम बुद्धांनी सांगितलेले अष्टांग मार्ग

प्र.६ खालील मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तर उत्तर लिहा.

- महाजनपदामधील राज्यव्यवस्था खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करा.
- (अ) राज्यांचे प्रकार दर्शवणाऱ्या संज्ञा (ब) राजाची निवड (क) राजाचे अधिकार (ड) निर्णय प्रक्रिया

उपक्रम

१. जैन धर्माच्या तीर्थकरांची माहिती संग्रहित करा.
२. जातक कथांविषयी माहिती मिळवा. एखाद्या जातक कथेचे नाट्यीकरण करा.

